

USKON KESKUKSESSA – TOISEN VUOSISADAN USKON SÄÄNTÖ

TK LAURI VARTIAINEN

1 TAUSTAA

1. 1. Toinen kristillinen vuosisata

Toinen vuosisata on kristillisen uskon näkökulmasta äärimmäisen mielenkiintoinen ajanjakso. Kristinusko organisoitui: kirkon virkarakenne muotoutui kiinteäksi ja seurakuntien rakenne vakiintui piispajohtoiseksi. Raamatun kanonisten kirjoitusten rajat muotoutuivat toisen vuosisadan aikana. Apostolinen uskontunnustus kiinteytyi toisen vuosisadan kuluessa. Kirkko alkoi myös käsitellä omaa uskoaan teologian ja filosofian termein.

Toista vuosisataa syytetään usein oletetun kristillisen monimuotoisuuden tappamisesta. Kuitenkin juuri toisella vuosisadalla nousivat ensimmäiset varsinaisesti nimeltä tunnetut kristinuskosta irtautuneet lahkot. Markion opetti 140-luvulla Roomassa kahta jumalaa. Monet gnostilaiset ryhmät käyttivät kristillistä terminologiaa ja kutsuivat itseään kristityiksi. Montanolaisuus kohosi haastamaan katolisen kristillisyyden ankaralla moraalillaan ja uudella profetiallaan. Tällaisten olosuhteiden keskellä ilmestyi patristisiin teksteihin myös sanapari uskon sääntö.

1. 2. Termi uskon sääntö

Kreikan kielen sana “kaanon”, κανων, joka tässä artikkelissa on yleensä käännetty termillä “sääntö”, tarkoitti alun perin suoraa keppiä, jota käytettiin mittaamaan suoruuutta tai pituutta. Myö-

hemmin hellenistisen kauden filosofiassa sitä käytettiin abstraktimmin vastattaessa kysymyksiin: “Onko olemassa objektiivista totuutta?” ja “Kuinka se voidaan tuntea?”. Stoalaisten ja epikurolaisten mukaan objektiivinen totuus oli olemassa, ja heille juuri kaanon oli se perusta, joka näytti toden todeksi ja harhan harhaksi. Skeptikot kielsivät totuuden ja siksi hyökkäsivät esitettyä kaanonia vastaan. Sanaa “kaanon”, κανων, tai sen latinalaista versiota *regula* käytettiin myös viittaamaan lakiin tai normiin.¹

Uudessa testamentissa termiä “kaanon”, κανων, käyttää ainoastaan Paavali ja hänkin vain muutaman kerran. Kohdassa Gal. 6:16 hän käyttää sitä tarkoittamaan koko kristillisyyden normia. Kohdassa 2. Kor. 10:13–16 taas sen merkitys on Paavalin työlle asetettu vaikutusala tai määrä.²

Tertullianuksen ja Irenaeuksen teoksissa on sanan κανων latinalaista versiota *regula* käytetty merkitsemään sääntöä, normia, oppia tai opinkokonaisuutta yleensä.³ Eniten mielenkiintoa ovat kuitenkin herättäneet synonyymiset sanaparit κανων της αληθειας /*regula veritatis* ja κανων της πιστεως/*regula fidei*, jotka yleensä käännetään totuuden säännöksi ja uskon säännöksi.

2 USKON SÄÄNNÖN OLEMUS

2. 1. Abstrakti totuus

Termit uskon sääntö ja totuuden sääntö ovat toisen vuosisadan teksteissä kiinteässä yhteydessä uskontunnustusten julistamiin uskontotuuksiin. Antignostilaiset isät kutsuvatkin toisinaan uskontunnustuksen omaisia tiivistelmiään nimellä totuuden sääntö tai uskon sääntö.⁴ Useat vuosisadan vaihteen tutkijat päätyivät

¹ Osborn 1989, 40–41; Beyer 1974, 596–597.

² Beyer 1974, 598–599; ks. myös Farmer 1984, 143–170.

³ van den Eynde 1933, 289–290; Flesseman–van Leer 1954, 125, 160; Refoulé 1957, 50–51.

⁴ Epid. 3; De praesc. 13; Adv. Prax. 2; Virg. vel. 1.

sillä perusteella tulkitsemaan uskon säännön yhteneväksi uskontunnustuksen kanssa.⁵

Toisen vuosisadan isien kirjoituksissa uskon säännöllä on kuitenkin huomattavasti laajempi sisältö. Termin uskon sääntö peruserkitys Irenaeuksen ja Tertullianuksen teoksissa on selvä. Uskon sääntö tarkoittaa ensisijaisesti totuutta. Se viittaa todellisiin tapahtumiin, jotka Jumala on tehnyt maailman luomisessa ja Kristuksen kautta toteuttamassaan pelastusteossa. Tässä merkityksessä uskon sääntö on abstrakti käsite: sehän sisältää koko oikean ilmoituksen Jumalasta ja jumalallisen pelastushistorian tapahtumista.

*Uskon sääntö eli totuus tarkoittaa siis laajassa peruserkityksessään suunnilleen samaa kuin evankeliumi ja usko.*⁶ Uskon sääntö on muuttumaton ja uudistamaton, ja se on saatu suoraan itseltään apostoleilta. Tämä totuus on tallennettuna profeettojen ja apostolien kirjoituksiin, ja se kohdataan kaikkien apostolisten seurakuntien julistuksessa.⁷

Toisen vuosisadan kristillisyyden ei ole kuitenkaan voinut operoida pelkällä abstraktilla totuuden käsitteellä. Flesseman–van Leer tekeekin Tertullianusta käsitellessään eron *Regulan* ja *regulan* välillä.⁸ Edellinen on hänen mukaansa koko kristillinen usko, koko dogma, koko ilmoitus. Laajan, abstraktin peruserkityksen omaavan uskon säännön lisäksi on olemassa toinen *regula* (pienellä alkukirjaimella). Se on lyhyt tunnustusluonteinen

⁵ Th. Zahn, *Skissen aus dem Leben der alten Kirche*, 2. Aufl. Erlangen – Leipzig 1898. A. v. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, vol. I, 354–372. 5. Aufl. Tübingen 1931. F. Kattenbusch, *Das Apostolische Symbol*, vol II, 81–87, 962–964. Leipzig 1900. J. Kunze, *Glaubensregel, Heilige Schrift und Taufbekenntnis*. 1899, 185. Kattenbusch ja Kunze tosin arvioivat uskon säännön ainakin osittain merkinneen myös Pyhiä Kirjoituksia.

⁶ A. H. II, 27, 1–2; Adv. Marc. IV, 2; V, 19.

⁷ A. H. II, 28, 1; III, 12, 6; III, 15, 1; IV, 35, 4; Epid. 3; Tert. Apol. 47; De praesc. 12; Adv. Prax. 3; Adv. Marc. IV, 5. Ks. Ammundsen 1912, 578–580; Flesseman-van Leer 1954, 125–128, 161–170, 194–197; Hägglund 1958, 3–4, 34–40; Osborn 1989, 40–61.

⁸ Flesseman-van Leer 1954, 167–168.

kaava, joka sisältää ilmoituksen ydinsisällön tiivistetyssä muodossa.

2. 2. Totuus tunnustuksen muodossa

Jo huomattavasti ennen kuin termi uskon sääntö ilmaantuu patristiseen kirjallisuuteen, ovat totuus ja tunnustuksiin myöhemmin kiteytynyt materiaali esitetty kristillisessä opetuksessa yhteneviksi. Jo todella varhaisessa kristillisessä julistuksessa sanoja “totuus” tai “tosi” käytettiin kuvaamaan niitä asioita, jotka myöhemmin on otettu vanhan kirkon uskontunnustuksiin. Myöhemmin tunnustusmateriaali alkoi sitten kiinteytyä kaavoiksi, ja noiden kaavojen sisältöä kuvattiin totuudeksi. Vielä myöhemmin kaavoista kiinteytyi totuuden keskeisen ytimen tallentava rakenne, totuuden tai uskon sääntö.

Uudessa testamentissa, erityisesti Paavalin kirjeissä ja johanneislaisessa kirjallisuudessa, totuudella yhteydessä Jeesuksen persoonaan ja elämään (mukaan lukien hänen kuolemansa ja ylösnousemisensa) on erityinen paino.⁹ Keerygma tai evankeliumi Jeesuksesta kanto ensimmäisellä vuosisadalla nimeä totuus tai sitä kuvattiin todeksi.¹⁰ Erityisesti Paavalin Galatalaiskirje paljastaa kristillisen vakaumuksen, että on vain yksi evankeliumi, toisin sanoen yksi totuus, yksi totuuden sääntö. Paavali puhuu asiasta käyttäen termiä evankeliumin totuus.¹¹ Totuutena Jeesus kutsuu ihmisiä uskomaan häneen. Niinpä vastaus tähän totuuteen on usko.¹²

Uudessa testamentissa on jo näkyvissä se prosessi, jossa kuvasta Kristuksen elämän pelastushistoriallisesti tärkeimmistä tapahtumista on ryhdytty tiivistämään kaavamaiseen muotoon. UT:n kirjoituksista on tunnistettu useita laajempia kuvailevia

⁹ Story 1970, 192-195; Osborn 1989, 46-48.

¹⁰ 2 Kor. 4:2; 6:7; 7:14; 11:10; Gal. 2:5 ja 14; 5:7; Ef. 1:13; Kol. 1:5; 2 Tess. 2:10; 1 Joh. 2:21; 2 Joh. 1.

¹¹ Osborn 1989, 46-48; Farmer 1984, 154-156.

¹² Story 1970, 192-195.

uskonlausumia (esimerkiksi Room. 10:8–10 ja 1. Kor. 15:3–4). Noiden uskonlausumien ytimessä ovat Kristuksen kuolema ja ylösnousemus, siis pelastustodellisuuden kaikkein keskeisimmät tapahtumat. Erityisen merkittävänä on pidetty kohtaa 1. Kor. 15 3–4¹³: “Sillä minä annoin teille ennen kaikkea tiedoksi sen, minkä itse olin saanut: että Kristus on kuollut meidän syntiemme tähden, Kirjoitusten mukaan, ja että hänet haudattiin ja että hän nousi kuolleista kolmantena päivänä, Kirjoitusten mukaan.”

Uuden testamentin avaamaan näköalaan liittyy osaltaan myös Ignatios Antiokialainen, joka kirjoitti kirjeensä matkallaan kohti marttyyrikuolemaa ilmeisesti vuonna 109 tai 110. Termin usko, *πιστις*, on arvioitu merkitsevän Ignatios Antiokialaisen teksteissä usein ilmoitetun totuuden kokonaisuutta. Toisinaan se myös merkitsee luottamusta Kristuksen kuoleman ja ylösnousemuksen todellisuuteen,¹⁴ siis juuri kristologisen pelastushistoriallisen tunnustuksen keskeisten kohtien todellisuuteen. Kristuksen elämän ja Hänen suorittamiensa pelastustekojen todellisuutta korostaa myös sana “todella”, *αληθως*, Ignatioksen tunnustusluonteisissa kaavoissa.¹⁵

Ignatios ei ollut yksin käsityskannassaan. Myös muut apostoliset isät olivat totuutta käsitellessään sidoksissa tuntemiensa Vanhan ja Uuden liiton kirjoitusten sanomaan.¹⁶ Esimerkiksi Polykarpos smyrnalainen nostaa kirjeessään sellaiset Kristuksen kokemat historialliset tapahtumat kuin inkarnaation, ristin, ylösnousemuksen ja (tulevan) tuomion totuuden keskukseen.¹⁷

Kovin samankaltainen tapa nivoa toisiinsa totuus ja tunnustusluonteisten kaavojen sisältämät asiat on myös Justinos Marttyyrin kirjoituksissa. Kristittyjen totuus koskee Justinoksen mukaan Jumalaa ja Kristusta, Hänen Poikaansa, jonka Hän itse on

¹³ Kelly 1986, 16–23; Kramer 1963, 15–22; Eskola 1991, 130–133.

¹⁴ Schoedel 1985, 26. Erit. Ign. Sm. 2–3,1–2; 6,1; Ign. Trall. 2,1. Samoin myös Neufeld (1963, 32), jonka mukaan Ignatioksella – samoin kuin monilla Uuden testamentin kirjoittajillakin – sana *πιστις* viittaa uskontotuuksien kokonaisuuteen, ts. kristillisen opin kokonaisuuteen (erit. Ign. Ef. 16, 2).

¹⁵ Ign. Trall. 9; Ign. Sm. 1.

¹⁶ Story 1970, 204–206.

¹⁷ Pol. Fil. 7, 1.

tahtonsa mukaan lähettänyt. Toiseksi totuus koskee jumalallisia tapahtumia, jotka ovat tapahtuneet ja jatkuvasti tapahtuvat. Tämän ovat profeetat Profeetallisen Hengen kautta ilmoittaneet.¹⁸

Vaikuttaa siltä että toisen vuosisadan kristittyjen itseymmärrykselle oli perustavan tärkeää tietoisuus siitä, että he omistivat ja välittivät eteenpäin historiallisen ilmoitustodellisuuden. Tätä kristillistä totuuden ymmärtämisen perinnettä vasten on hyvä huomata, että Justinoksen aikana kohonneista gnostilaisista virtauksista puuttuvat totuuden universaalit ja historiaan ankkuroidut elementit.¹⁹

Usein myös tunnustusten konteksti paljastaa suoran yhteyden totuuden ja tunnustusten sisällön välillä. Laajimmat Ignatioksen kaavoista²⁰ ovat keskellä Kristuksen elämän todellisuutta korostavaa antidoketistista hyökkäystä. Samoin Polykarpos Filippiläiskirjeensä toisessa luvussa kehottaa vähän ennen tunnustusluonteista materiaaliaan filippiläisiä palvelemaan Jumalaa pelossa ja totuudessa. Kaavan jälkeen hän luvussa kolme ylistää Paavalia totuuden sanan opettajana.

Justinos liittää totuuden tematiikan ja tunnustusluonteiset formelit yhteen useassa kohdin,²¹ samoin tekee Aristides Ateenalainen Apologiansa luvussa 15. Edellä on todettu Irenaeuksen ja Tertullianuksen liittävän termin uskon sääntö sisällöksi totuuden. Hyvin usein heidän kirjoituksissaan myös tunnustusluonteisten kaavojen sisältöä kutsutaan totuudeksi.²²

Kaikki edellä esitellyt yksityiskohdat vahvistavat saatua kuvaa tunnustusluonteisista kaavoista totuuden eli uskon säännön kuvaajina. Ensiksikin tunnustuksia nimitetään suoraan nimellä totuuden tai uskon sääntö. Toiseksi näiden tunnustuskaavojen sisältämät asiat on perinteisesti ensimmäisen ja toisen vuosisadan kristillisyydessä käsitetty totuudeksi. Kolmanneksi näiden kaavojen välitön tekstiyhteys osoittaa niistä puhutun samassa merki-

¹⁸ Story 1970, 66–67, 208–209; ks. erit. Just. Dial. 7.

¹⁹ Story 1970, 78, 82, 100–101.

²⁰ Ign. Ef. 18, 2; Ign. Magn 11; Ign. Trall. 9 ja Ign. Sm. 1.

²¹ Just. Apol. I, 6; 12–13; 61.

²² A. H. I, 3, 6; III, 1, 2; III, 4, 2; III, 6, 6; IV, 33, 7; V, 20, 1; Epid. 3; Adv. Prax. 2; Virg. vel. 1.

tyksessä kuin uskon säännöstä: kaavat olivat sisällöltään itse totuus.

2. 3. Monimuotoiset tunnustukset

Edellisessä osassa totuuden sisältäviä tunnustuksia tai tunnustusluonteista materiaalia on käsitelty teoreettisesti. Niiden tarkkaan sisältöön ei juuri ole puututtu. Kuitenkin tunnustuksenomaisten lausumien käyttäjät väittävät niiden edustavan yhtenäistä apostolisen uskon ydintä. On aika tarkastella, kuinka yhtenäistä tai epäyhtenäistä tuo materiaali on. Toinen tärkeä kysymys koskee toisen vuosisadan lopun tunnustusluonteisen materiaalin suhdetta varhaisempaan tunnustusmateriaaliin. Yhtymäkohdat ja samankaltaisuudet varhaisempien ja myöhäisempien tunnustusten välillä vihjaavat keskinäiseen vuorovaikutukseen, mahdolliset ristiriitaisuudet taas puhuvat yhteistä uskonkäsitystä vastaan.

Nopea silmäys toisen vuosisadan uskontunnustuksiin osoittaa, että ne eivät ole uskontunnustuksia lainkaan, mikäli uskontunnustuksella tarkoitetaan vain kiinteitä, samat asiat täysin muuttumattomina toistavia kaavoja. Yksikään toisen vuosisadan kristillinen opettaja ei toista kahta kertaa täysin samanlaisena toistuvaa uskontunnustusta, ellei sellaisiksi lasketa aivan lyhyitä trinitaarisia kaavoja. Ainakin kaikki säilyneet tunnustukset ovat pikemminkin tunnustuksenomaisia lausumia.

Toisen vuosisadan varhaisimmat tunnustusluonteiset lausumat ovat talletettuina Antiokian piispan Ignatioksen kirjeissä. Kaikkein laajin näistä tunnustusluonteisista kohdista on Ignatioksen kirjeestä Trallislaisille ja kuuluu seuraavasti:

“...Jeesus Kristus, joka on Daavidin sukua, Mariasta syntynyt,

joka todella syntyi, söi ja joi,
todella sai vainon osakseen Pontius Pilatuksen aikana,
todella ristiinnaulittiin ja kuoli, (...)
joka myös todella herätettiin kuolleista, kun hänen

Isänsä hänet herätti”²³

Ignatioksen tunnustus on yksijäseninen, kristologinen, mutta se sisältää jo varsin suuren osan Apostolisen uskontunnustuksen toisesta artiklasta. “Todella”-painotus on suunnattu doketismia vastaan, erityisesti lausuma, jossa mainitaan Jeesuksen todella syöneen ja juoneen.²⁴ Puhtaasti kristologisten kaavojen lisäksi Ignatios käyttää myös pari kertaa lyhyttä trinitaarista kaavaa.²⁵

Justinos Marttyyri kirjoitti vuosisadan puolenvälin tuntumassa. Hänen teoksissaan on säilynyt runsaasti tunnustusluonteisia kaavoja. Näiden joukossa on myös yksi laajempi trinitaarinen formula.²⁶ Suurin osa Justinoksen tunnustuksista on kuitenkin yhä yksijäsenisiä ja kristologisia. Edes nuo tunnustukset eivät edusta pituudeltaan tai sanamuodoltaan kiinteää ja vakiintunutta mallia. Kuitenkin noista tunnustuksista hahmottuu varsin kiinteä perusrakenne. Useimmille näistä tunnustuksista²⁷ on yhteistä usko neitseestä syntyneeseen, ristiinnaulittuun, kuolleeseen, ylösnousseeseen ja taivaaseen astuneeseen Jeesukseen Kristukseen.

Verrattaessa tätä rakennetta Ignatioksen tunnustusluonteiseen materiaaliin paljastuu molemmissa hyvin samankaltainen historiallinen etenemistapa: mielenkiinto ja huomio ovat Jeesuksen pelastushistoriallisissa teoissa. Tunnustusten sisältö on ratkaiseva, käytetty sanamuoto voi vaihdella paljonkin. Muu saman aikakauden rinnakkaismateriaali²⁸ tukee Justinoksen kirjoitusten antamaa kuvaa. Vaikuttaa siltä, että saman tyyppiset muodoltaan väljät mutta sisällöltään kiinteähköt kristologistet tunnustukset ovat olleet laajasti käytössä toisen vuosisadan puolta väliä lähes tyttäessä.

²³ Ign. Trall. 9, 1–2. Käännös H. Koskenniemi, Apostoliset isät, 2. uud. painos. Jyväskylä 1989, 84.

²⁴ Kelly 1986, 144–146; Schoedel 1985, 153; v. Campenhausen 1972, 252.

²⁵ Ign. Magn. 13, 1 ja 2.

²⁶ Just. Apol. I, 13.

²⁷ Just. Apol. I, 21, 31 46; Just. Dial. 63, 85.

²⁸ Aristides, Apologia 15, sekä kadonneeseen Pietarin keerygma nimiiseen kirjoitukseen liittyvä katkelma, joka on säilynyt Kleemens Aleksandrialaisen Stromata -teoksen kohdassa VI. 15. 128.

Irenaeuksen laajat tunnustukset toisen vuosisadan jälkipuoliskolta muistuttavat rakenteensa ja sisältönsä puolesta varhaisempia kaavoja. Irenaeuksen kirjoituksissa on tallennettuna kuitenkin yksi uskontunnustuksen kehityksen kannalta huomattavan tärkeä edistysaskel. Se on kohdassa A. H. I, 10, 1. Siinä lyhyt ja tiivis trinitaarinen kaava on yhdistetty yksijäseniseen, Kristuksen pelastushistorialliset vaiheet käsittävään tunnustukseen. Kristologinen osio on varsin kattava. Se sisältää Kristuksen tulemisen, hänen syntymänsä Neitsyt Mariasta, kärsimisensä, kuolleista nousemisen, taivaaseen ottamisensa sekä hänen toisen tulemisensa. Tunnustuksessa on huomionarvoista, että kristologinen osio sijoittuu kolmanteen artiklaan armontekojen joukkoon, jotka Pyhä Henki on profeettojen kautta julistanut, eikä toiseen artiklaan, kuten myöhemmissä kiinteissä uskontunnustuksissa perinteisesti. Ilmeisesti laaja kristologinen osa on ollut alun perin itsenäinen yksijäseninen tunnustus, joka sitten on yhdistetty trinitaariseen kaavaan.²⁹

Tertullianus edustaa jo eräänlaista toisen vuosisadan tunnustuskehityksen päätepistettä. Seuraava lainaus on hänen teoksestaan *De virginibus velandis*:

*“Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et
irreformabilis, credendi scilicet
in unicum Deum omnipotentem,
mundi conditorem,
et filium eius Iesum Christum,
natum ex uirgine Maria,
crucifixum sub Pontio Pilato,
tertia die resuscitatum a mortuis,
receptum in caelis,
sedentem nunc ad dexteram Patris,
uenturum iudicare uiuos et mortuos
per carnis etiam resurrectionem.”*

Tertullianuksen kaikki kolme laajaa tunnustusluonteista kaavaa³⁰ ovat varsinaisesti kaksijäsenisiä, binitaarisia. Pyhää Henkeä on käsitelty kahdessa ensimmäisessä kolmesta kaavasta, mutta

²⁹ Kelly 1986, 79.

³⁰ De praescr. 13; Adv. Prax. 2; Virg. vel. 1.

niissäkin toisen artiklan sisällä.³¹ Syy ei ole Tertullianuksen teologiassa. Tertullianus korostaa enemmän kuin kukaan aikalais-teologinsa Pyhän Hengen merkitystä. *Adversus Praxeam* -teosta, jossa keskimäinen edellä mainituista Tertullianuksen tunnustuksista on, pidetään merkittävimpänä esinikealaisena triniteettiopin esityksenä.³²

Syy binitaarisuudelle on pikemminkin Tertullianuksen uskollisuus traditionaaliselle muodolle julistaa tosi usko. Jos binitaarinen rakenne on se, jota Tertullianuksen ympäristössä on totuttu käyttämään, hän käyttää sitä, vaikka laaja trinitaarinen rakenne sopisi paremmin hänen ajatteluunsa. Kaikissa näissä tunnustusluonteisissa kohdissa hän korostaa julistamansa uskon alkupe-
räisyyttä: “Tämä *regula* on Kristukselta, niin kuin on todistettu”,³³ “Tämä *regula* on kulkeutunut meille evankeliumin alusta asti”,³⁴ “*Regula fidei* on kokonaisuudessaan yksi, yksin muuttumaton ja uudistumaton”.³⁵

Tertullianus liittää näissä esimerkeissä kiinteästi termin uskon sääntö sekä tunnustuskaavan toisiinsa. Kuitenkaan termi *regula fidei* ei voi Tertullianuksenkaan kirjoituksissa viitata kiinteään uskontunnustukseen. Vain noin seitsemää sanaa on käytetty kaikissa kolmessa versiossa täysin samassa muodossa ja samassa tekstiyhteydessä. Silti kaksi kolmasosaa lyhimmän kaavan sanoista on vähintäänkin rinnastettavassa muodossa ja kontekstissa yhteneviä molempien pidempien kaavojen kanssa. Nämä pidemmät kaavat eivät ole keskenään yhtä yhdenmukaisia, vaikkakin ne kaikki kolme edustavat selkeästi samankaltaista binitaarista

³¹ Pneumatologisen osion syntaktisesta alisteisuudesta toiselle artiklalle ks. Countryman 1982, 210–211. Saman artikkelin sivulla 214 Countryman esittää, että Tertullianuksen pyrkimyksestä muovata kaksijäsenistä kaavaa trinitaarisempaan suuntaan kertoo mm. lyhyt trinitaarinen kaava *Adversus Praxeam* teoksessa olevan tunnustuksen lopussa. On kuitenkin huomattava, että trinitaarisia kaavoja on käytetty koko toisen vuosisadan ajan, ja jo Justinokselta on säilynyt laajahko trinitaarinen formeli.

³² Altaner–Stuiber 1980, 155.

³³ De Praescr. 13.

³⁴ Adv. Prax. 2.

³⁵ Virg. vel. 1.

perusrakennetta.³⁶ Vaikuttaa siltä, että terminologinen väljyys kuuluu olennaisena osana toisen vuosisadan tunnustuksenomaisiin kaavoihin.

Kaikesta terminologisesta väljyydestä huolimatta tunnustuksista alkaa hahmottua yhä enemmän Apostolista uskontunnustusta muistuttava runko. Vertailun vuoksi voi vielä mainita, että Hippolytoksen kirjoittamana pidetty *Traditio Apostolica* noin vuodelta 215 sisältää ns. Vanhan roomalaisen kastetunnustuksen, jota pidetään Apostolisen uskontunnustuksen kantamuotona.

2. 4. Ykseys monimuotoisuudessa

Kaikista edellä esitellyistä eroista huolimatta toisen vuosisadan tunnustusluonteisella materiaalilla on myös hyvin yhtenäinen ydin. Tämä koskee sekä tunnustusten rakennetta että sisältöä. Ensinnäkin tunnustusluonteisten formelien tarkastelu osoittaa niiden muodon ja terminologian palautuvan varhaisempaan ensimmäisen vuosisadan kristilliseen perinteeseen. Kaavat ovat rakenteeltaan trinitaarisia, binitaarisia tai yksijäsenisiä kristologiaa. Kaikki nämä rakenteet sisältyvät jo Paavalin kirjeisiin.

Säilyneissä tunnustusluonteissa kaavoissa Jumaluuden ensimmäinen persoona on joko Isä (πατήρ)³⁷ tai Yksi Jumala (εις θεός).³⁸ Molemmat nimitykset heijastelevat varhaisen kristinuskon olosuhteita. Juutalaisuutta vastaan oli tärkeää määritellä Jeesuksen ja Israelin Jumalan välinen suhde. Isä viittaaakin juuri Kristuksen Isään.³⁹ Tunnustautuminen Yhteen Jumalaan taas kertoo kristinuskon ja juutalaisuuden yhteydestä. Ajanlaskun alkua edeltävä juutalaisuus nimittäin tunnustautui Jumalaansa juuri muut jumalat torjuvalla tunnustuksella εις ο θεός (Jumala on yksi).⁴⁰

³⁶ Countryman 1982, 208. Myös Hägglund 1958, 20; Kelly 1986, 87.

³⁷ Ign. Magn. 13 kahdesti; Did. 7,1 ja 7,3.

³⁸ Ign. Magn. 8; Kleem. kor. 46.

³⁹ Kelly 1986, 134.

⁴⁰ Neufeld 1963, 41.

Toisessa artiklassa ovat halki toisen vuosisadan käytössä perinteisimmät Jeesukselle omistetut nimikkeet: Jumalan Poika, Kristus, Jeesus, Herra ja Sana. Suurimman osan toisesta artiklasta muodostaa rakenne, joka keskittyy Kristuksen pelastajatoiminnan kannalta keskeisiin tapahtumiin. Vuosisadan alussa se käsittää maininnat Kristuksen inkarnaatiosta, ristinkuolemasta ja ylösnousemuksesta. Vuosisadan lopulla rakenteeseen kuuluvat kiinteäkösti myös maininnat Kristuksen taivaaseen astumisesta ja toisesta tulemisesta. Tertullianus mainitsee vielä toistuvasti lauseen “istuu Isän oikealla puolella”. Nämä samat tapahtumat olivat myös varhaisen kristillisyyden uskon ja julistuksen ytimessä.

Pyhää Henkeä koskevat maininnat ovat toisen vuosisadan tunnustuksissa varsin niukkoja. Useimmiten Hänestä mainitaan vain nimi: Pyhä Henki. Rinnakkaismuotoina käytetään nimityksiä armon Henki,⁴¹ profeetallinen Henki,⁴² Jumalan/Isän Jumalan Henki⁴³ tai vain Henki.⁴⁴ Ennen antignostilaisia isiä eivät kaavat kerro mitään Pyhän Hengen toiminnasta. Irenaeus mainitsee Pyhän Hengen julistavan Jumalan pelastustalouden tai Jumalan tuntemisen.⁴⁵ Tertullianus mainitsee Kristuksen lähettäneen sijansa Pyhän Hengen johdattamaan uskollisia. Teoksessa *Adversus Praxeam*, luvussa kaksi olevassa kaavassa hän lisäksi nimittää Pyhää Henkeä Parakleetiksi.⁴⁶ Pyhä Henki on olennainen osa tunnustusluonteista perinnettä, mutta Hänen toimintansa käsittely ei näytä kuuluneen tunnustusformeleihin ennen toisen vuosisadan loppupuolta.

Toisen vuosisadan tunnustusluonteisen materiaalin rakenteellisesta yhdenmukaisuudesta on tehtävissä joitakin johtopäätöksiä. Ensinnäkin kristillisessä kirkossa on ollut maantieteellisesti ja

⁴¹ πνευμα της χαριτος. Kleem. kor. 46.

⁴² πνευμα το προφητικος. Just. Apol. I, 6; 13.

⁴³ A. H. IV, 33, 7; De praescr. 13.

⁴⁴ A. H. V, 20, 1.

⁴⁵ A. H. I, 10, 1; IV, 33, 7. Epid. 6 pikemmin tunnustuskaavalle perustavana katekeesina kuin varsinaisena tunnustuksena käsittelee laajemmin Pyhän Hengen työtä.

⁴⁶ De praescr. 13; Adv. Prax. 2. Montanolaisuus puhui Pyhästä Hengestä erityisesti juuri Parakleettina, joten Tertullianus lienee saanut tässä kohdin vaikutteensa juuri montanolaisuudesta.

ajallisesti laajalle levinnyt varsin yhtenäinen tapa jäsentää jumauskon ydinkohdat.⁴⁷ Toiseksi ne kristilliset kirjoittajat, jotka ovat nuo kaavat tallentaneet, eivät voi olla niiden luoja. Kaavojen yhdenmukaisuus kertoo niiden perusrakenteen ja keskeisen sisällön olleen yhteistä omaisuutta. Tässä suhteessa kirjoittajat vain käyttävät hyväkseen ja soveltavat jotakin, jonka ovat itse aikanaan vastaanottaneet.

Toisen vuosisadan tunnustusluonteisten kaavojen laajeneminen ei ole tapahtunut summittaisesti, vaan kaavoihin lisätty materiaali on perinteistä ja kristillisen keerygman eli julistuksen kannalta keskeistä. Toisen vuosisadan kaavat eivät myöskään ole kiinteitä uskontunnustuksia, vaan väljiä, samat totuudet eri ilmaisuin toistavia rakenteita, joita jokainen auktori käyttää ja soveltaa tarpeensa mukaan. On siis aivan turhaa etsiä jotakin tai joitakin kiinteitä kantamuotoja niiden takaa. Toisella vuosisadalla tuskin olisi edes erityisellä tavalla arvostettu sanamuodoltaan täysin muuttumattomana toistuvaa tunnustusta, sillä ratkaisevaa oli tunnustusten sisällön muuttumattomuus.

3 USKON KESKUKSESSA

3. 1. Totuus evankeliumin ytimenä

Uskon säännölle on tuskin mahdollista rajata määrättyjä funktioita, silloin kun sillä tarkoitetaan koko Jumalan pelastavaa ilmoitusta. Tässä merkityksessään se kattaa kaiken, mitä evankeliumin vaikutuksesta tapahtuu. Jokainen opettava lausahdus, jokainen liturginen sana, jokainen virren säe ja jokainen almu, joka Kristuksen tähden annetaan, edustaa tällöin jo uskon sääntöä. Sen sijaan on mahdollista selvittää, mikä tehtävä on ollut termeillä “uskon sääntö” ja “totuuden sääntö”, ja mihin on käy-

⁴⁷ Outlerin [1984, 135) hahmottamalle jaolle itäisen ja läntisen ajattelun mukaisiin tunnustuksiin ei ole perusteita, ainakaan toisella vuosisadalla. Useat toisen vuosisadan teologit, kuten Justinos ja Irenaeus, olivat sitä paitsi kosmopoliitteja ja saivat vaikutteensa sekä kristikunnan läntisestä että itäisestä osasta.

tetty näihin termeihin erityisellä tavalla liittyviä tunnustusluonteisia kaavoja.

Uskon sääntöä on toisen vuosisadan patristisissa teksteissä käytetty erityisesti antihereettisesti eli harhaoppeja vastaan. Jo apostoliset isät pyrkivät tunnustusformeleillaan torjumaan ympäristössään vaikuttanutta doketismia. Antignostilaiset isät käyttivät uskon sääntöä osoittamaan gnostikkojen poikenneen totuudesta. Toisaalta apologeettojen kirjoituksissa tunnustuksia ei juurikaan ole käytetty antihereettisesti.

Antihereettinen funktio ei kuitenkaan voi olla uskon säännön perimmäinen funktio. Ensinnäkin termi uskon sääntö samoin kuin tunnustusluonteiset kaavat oletetaan aina lukijan edeltäkäsinnä tunnistamaksi suureeksi, joka itse asiassa on yleisesti tunnustettu oikean apostolisen kristillisyyden mitta katolisissa seurakunnissa.⁴⁸ Antignostilaiset isät esimerkiksi eivät missään opeta jotakin uskon sääntö -nimistä opinkokonaisuutta tai kaavaa, joka jokaisen oikean kristityn tulisi omaksua.

Toiseksi tunnustuksenomaisten kaavojen sisällöllinen antihereettisyys on varsin heikkoa. Selvästi antihereettinen on vain Ignatioksen lause ”todella söi ja joi”. Juutalaisuutta vastaan puolestaan on suuntautunut Aristideen Apologian ja Pietarin keerygman syytös juutalaisista Jeesuksen kuoleman aiheuttajina. Nämäkään lauseet eivät ole jääneet pysyväksi osaksi tunnustuskaavojen sisältöä. Sen sijaan materiaalin valinnassa traditionaalisten ilmaisujen joukon sisältä on spesifinen käyttötilanne voinut vaikuttaa. Esimerkiksi apostolisten isien käyttämä ilmaisu ”Yksi Jumala” on antignostilaisille isille ollut gnostilaisvastaisessa kamppailussa hyödyllisempi kuin apologeettojen ”kaiken Isä”.

Uskon säännön antihereettisen käytön takana on oltava toinen ja perustavampi käytötapa. Termi uskon sääntö ja tunnustuskaavojen perusrakenne eivät ole niitä käyttäneiden kirjoittajien keksintöä. Niillä on ollut oma keskeinen asemansa ja tehtävänsä seurakuntien elämässä, koska kirjoittajat olettavat ne tunnetuksi ja

⁴⁸ Ks. erit. A. H. I, 9, 4; I, 10, 1; III, 1, 2; III, 11, 1; III, 15, 1; IV, 33, 7; V, 20, 1; Epid. 3, Epid. 6; De praesc. 12–14; Adv. Prax. 2–3; Virg. vel. 1; De pud. 19; Adv. Marc. V, 3; V, 19–21; De Monog. 2, De Ieiunio 1.

hyväksytyksi kristillisen uskon sisällöksi. Antihereettinen funktio on vain seurausta siitä, että jokin yksilö tai ryhmä on opetuksessaan ajautunut ristiriitaan kristillisen yhteisön itseymmärryksen, sen uskon ydinsanomman kanssa.

Uskon sääntö kristinuskon lyhyenä tiivistelmänä on perimmäiseltä funktioltaan myönteinen: se johtaa pelastukseen.⁴⁹ Lyhyenä, tiiviinä ja helposti opittavana uskon sääntö vaikuttaa didaktiselta. Kaavojen sisältämät asiat ovat kristinuskon keskus, ja niillä on ollut paikkansa kirkon elämän jokaisella osa-alueella. Itse kaavamaista rakennetta tuskin on sellaisenaan käytetty kaikkialla. Esimerkiksi varhaisesta liturgiasta ei löydy lokusta, joka selittäisi sen terminologisen vaihtelun sekä väljän, mutta tunnistettavan rakenteen. Kaavoista myös puuttuvat johonkin spesifiin liturgiseen kontekstiin viittaavat ainekset.

Sen sijaan väljä, mutta tunnistettava rakenne mahdollistaa hyvin oppimisen.⁵⁰ Erityisesti katekeetoilla on erään arvion mukaan aina ollut tarve uskon ydinkohdat kiteyttäviin tiivistelmiin. Todennäköisimmin juuri katekeesi seurakunnan täyteen jäsenyyteen johtavana prosessina on ollut keskeisimpiä alueita, joilla uskon ydintotuudet tiivistävää kaavamaista esitystä on tarvittu.⁵¹ Tunnustuskaava on ilmeisesti ollut eräänlainen katekeetan luentorunko.

Justinoksen Ensimmäisen apologian lyhyt viittaus luvussa 61 todistaa kristillisen katekeesin olemassaolon. Hippolytos Roomalainen kolmannen vuosisadan alussa ehdottaa katekeesin pituudeksi normaalisti kolmea vuotta.⁵² Vaikka katekeesi toisella vuosisadalla lienee ollut selvästi lyhempi prosessi, on se ollut kuitenkin riittävän pitkä ajanjakso uskon perustotuuksien omaksumiseen.

Tunnustuskaavojen didaktista, erityisesti katekeettista käyttöä tukevat myös kristillisen opetuksen uskollista välittämistä korostavat tradeerausverbit *παράδιδωμι* ja *παραλαμβάνω*, joita kautta

⁴⁹ Ammundsen 1912, 578–579; Hägglund 1958, 34–40.

⁵⁰ Countryman 1982, 217–218.

⁵¹ Kelly 1986, 29, 50–51; Countryman 1982, 221–223.

⁵² Apostolinen traditio XVII. Ks. Dix–Chadwick 1992, 28–29.

toisen vuosisadan on liitetty tunnustusluonteiseen materiaaliin.⁵³ Jo Paavali käyttää niitä lyhyen Kristuksen elämän vaiheisiin keskittyvän tunnustuksen yhteydessä kohdassa 1. Kor. 15:3–4.

3. 2. Avain kirjoituksiin

Uskon sääntö perustavana totuutena on lähtökohtana myös funktiossa, jossa tarkoituksena on puolustaa kristinuskon ydintotuuksia todistamalla Kristuksen pelastushistorian tapahtumat Vanhan testamentin täyttymykseksi. Tämä funktio on alun perin syntynyt ja toiminut juutalaisessa ympäristössä, edellyttäähän se Vanhan testamentin kirjoitusten auktoriteetin tunnustamista.

Jeesuksen pelastusteen ydinkohdat: Hänen ristinkuolemansa ja ylösnousemuksensa Kirjoitusten täyttymyksenä ovat kuuluneet varhaiseen kristilliseen lähetyssaarnaan. Erityisesti Apostolien teoissa kristityt pyrkivät osoittamaan Kristuksen kärsimyksen ja ylösnousemuksen tapahtuneen “kirjoitusten mukaan”.⁵⁴ Varhaisille kristityille oli erityisen tärkeää osoittaa yhteys vanhan juutalaisen uskonnon ja kristittyjen uuden ilmoituksen välillä. Juuri Jeesuksen persoona liittää Vanhan ja Uuden testamentin ilmoitukset yhteen elimelliseksi kokonaisuudeksi.

Ignatios Antiokialainenkin soveltaa argumenttia Kristuksesta Kirjoitusten sisältönä kritikoidessaan Filadelfialaiskirjeensä kahdeksannessa ja yhdeksännessä luvussa judaisteja. Nämä eivät hyväksy mitään pelkästään evankeliumin perusteella, vaan hyväksyvät vain “vanhojen kirjoitusten” todistuksen. Evankeliumi vastaa kuitenkin vanhoja kirjoituksia. Se sisältää uskon Kristuksen tulemiseen, hänen kärsimyksensä ja ylösnousemuksensa. Profeettojen julistus tähtäsi Ignatioksen mukaan juuri Kristukseen, vaikka katoamattomuus on täydellisenä vasta evankeliumissa. Kontroverssitilanne on pakottanut Ignatioksen vähentämään tässä

⁵³ Pol. fil. 7, 2; Just. Apol. I, 6 ja 13; A. H. I, 10, 1–2; Vain lat. versio (trado) säilynyt: A. H. III, 1, 2; III, 4, 1.

⁵⁴ Ap. t. 13:14–42; 17:1–3; 18:28; myös Luuk. 24:25–27 ja 44–48. Tämän tyyppinen lähetysohje oli kohdistettu juutalaisille. Ks. Neufeld 1963, 142–143 ja Eskola 1991, 132, 134–135.

nimenomaisessa tilanteessa Vanhan testamentin arvovaltaa tehdäkseen tilaa evankeliumin erityisarvolle. Kuitenkin vanha argumentti Kristuksen historiallisesti jäsenneyistä pelastusteoista kirjoitusten sisältönä on säilytetty.

Kristus kirjoitusten sisältönä on Justinoksen tunnustusluonteisten kaavojen yhteydessä ehkä useimmin toistuva yksittäinen teema. Koko teos Dialogi Juutalaisen Tryfonin kanssa rakentuu Justinoksen pyrkimykselle osoittaa kirjoitusten puhuvan juuri Kristuksesta. Justinos käyttää tähän tehtävään erityisesti kristologisia kaavojaan.⁵⁵

Sama argumentti toistuu myös Aristideen Apologian kaavan ja Pietarin keerygman yhteydessä. Antignostilaisilla isillä argumenttia ei enää samassa muodossa esiinny. Juutalaisuus kristinuskon tärkeimpänä vastustajana on väistymässä. Tilalle tulevat hellenistinen pakanuus ja kristinuskosta itsestään nousevat heterodoksiset ryhmät. Toinen syy on kirjoitusten käsitteen muuttuminen. Story huomauttaa toisen vuosisadan olevan siinä suhteessa siirtymäkautta: Vuosisadan alkupuolella vedottiin enemmän apostolien kuin heidän kirjoitustensa auktoriteettiin. Vuosisadan loppupuolella Uuden testamentin kirjoitusten kaanon oli suurimmalta osaltaan koossa ja hyväksytty.⁵⁶

⁵⁵ Just. Apol. I, 31; 42; Dial. 63; 126.

⁵⁶ Story 1970, XVII–XVIII.

LÄHTEET

Aristides

Aristides. *Apologia*. – Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen. Hg. von Edgar J. Goodspeed. Göttingen. 1914. 3–23.

Didakhe

(Did.)

Didakhe. – Die apostolischen Väter. Neuarbeitung der funkschen Ausgabe von K. Bihlmeyer. Zweite Aufl. Erster Teil. Tübingen 1956. 1–9.

Ignatios Antiokialainen

(Ign. Ef.

Ign. Magn.

Ign. Trall.

Ign. Sm.)

Ignatius. – Die apostolischen Väter. Neuarbeitung der funkschen Ausgabe von K. Bihlmeyer. Zweite Aufl. Erster Teil. Tübingen 1956. 1–9.

Irenaeus Lyonilainen

(A. H.)

Irénée de Lyon. – Contre les hérésies. Livre I. Édition critique par Adelin Rousseau et Louis Doutreleau. Tome II, texte et traduction. SCh 264. Paris 1979.
Irénée de Lyon. – Contre les hérésies. Livre II. Édition critique par Adelin Rousseau et Louis Doutreleau. Tome II, texte et traduction. SCh 294. Paris 1982.
Irénée de Lyon. – Contre les hérésies. Livre III. Édition critique par Adelin Rousseau et Louis Doutreleau. Tome II, texte et traduction. SCh 211. Paris 1974.
Irénée de Lyon. – Contre les hérésies. Livre IV. Édition critique sous la direction de Adelin Rousseau avec la collaboration de Bertrand Hemmerdinger, Louis Doutreleau et Charles Mercier. Tome II, texte et traduction. SCh. 100. Paris 1965.
Irénée de Lyon. – Contre les hérésies. Livre V. Édition critique par Adelin Rousseau, Louis Doutreleau et Charles Mercier. Tome II, texte et traduction. SCh 153. Paris 1969.

(Epid.)

S. Irenaeus, *Εἰς ἐπιδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρυγματος*, The proof of the apostolic preaching with seven fragments, edited and translated by K. Ter-Mekerttschian and S. G. Wilson with the cooperation of H. R. H. Prince Maxe of Saxony. PO XII, 5. Paris 1919.

Justinos Marttyyri

(Just. Apol I,

Just. Dial.)

Iustinus. – Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen. Hg. von Edgar J. Goodspeed. Göttingen 1914. 26–265.

Iustitia 4

Kleemens Roomalainen

(Kleem. kor.) Kleemens I. – Die apostolischen Väter. Neuarbeitung der funkschen Ausgabe von K. Bihlmeyer. Zweite Aufl. Erster Teil. Tübingen 1956. 35–70.

Pietarin keerygma

Clemens Alexandrinus. – Stromata. Buch I–VI. 2. Band. Hg. von Otto Stählin. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte. Vol. 52. Berlin 1960.

Polykarpos Smyrnalainen

(Pol. fil.) Polykarp. – Die apostolischen Väter. Neuarbeitung der funkschen Ausgabe von K. Bihlmeyer. Zweite Aufl. Erster Teil. Tübingen 1956. 114–119.

Tertullianus

(Adv. Marc.) Tertullian. – Adversus Marcionem. Edited and translated by Ernest Evans. Books 1 to 3. Oxford 1972.

Tertullian. – Adversus Marcionem. Edited and translated by Ernest Evans. Books 4 to 5. Oxford 1972.

(Adv. Prax.) Q. S. Fl. Tertvlliani. – Adversvs Praxean. Ad fidem editionvm Aem. Kroymann et Ern. Evans. – Tertvlliani opera. Pars II. Opera montanistica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 1157–1205.

(Tert. Apol.) Q. S. Fl. Tertvlliani. – Apologeticum. Cvra et stdio E. Dekkers. – Tertvlliani opera. Pars I. Opera catholica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 77–171.

(De Ieiunio) Q. S. Fl. Tertvlliani. – De ieiunio adversus psychicos. Cvra et stdio A. Reifferscheid et G. Wissowa. Tertvlliani opera. Pars II. Opera montanistica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 1255–1277.

(De monog.) Q. S. Fl. Tertvlliani. – De Monogamia. Cvra et stdio E. Dekkers. Tertvlliani opera. Pars II. Opera montanistica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 1227–1253.

(De pud.) Q. S. Fl. Tertvlliani. – De Pudicitia. Cvra et stdio E. Dekkers. Tertvlliani opera. Pars II. Opera montanistica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 1279–1330.

(De praesc.) Tertullien. – Traité de la prescription contre les hérétiques. Introduction, texte critique, et notes de R. F. Refoulé, o. p. Traduction de P. de Labriolle. SCh 46. Paris 1957.

(Virg. vel.) Q. S. Fl. Tertvlliani. – De virginibvs velandis. Cvra et stdio E. Dekkers. Tertvlliani opera. Pars II. Opera montanistica. CCL 2. Tvrnholti 1954. 1207–1226.

KIRJALLISUUS

- Altaner, Berthold & Stuiber, Alfred*
1980 Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter.
8. Aufl. Freiburg – Basel – Wien.
- Ammundsen, Valdemar*
1912 The Rule of Faith in Irenaeus. The Journal of
Theological Studies 13, 574–580.
- Beyer, Herman Wolfgang*
1974 κωνων. – Theological Dictionary of the New Testament.
Ed. Gerhard Kittel. Michigan, USA. Vol. III. Q–K. 596–602.
- von Campenhausen, Hans*
1972 Das Bekenntnis im Urchristentum. Zeitschrift für ntl.
Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 63, 210–
253.
- Countryman, L. Wm.*
1982 Tertullian and the Regula Fidei. – The Second Century
2, 208–227.
- Dix, Gregory & Chadwick, Henry*
1992 The Apostolic tradition of St. Hippolytus of Rome. Ed.
Gregory Dix. Reissued with corrections preface and
bibliography by Henry Chadwick. London.
- Eskola, Timo*
1991 Ensimmäisten kristittyjen uskontunnustus. – Suomen
teologisen instituutin vuosikirja 1991. Pieksämäki. 130–
144.
- Eynde, Damien van den*
1933 Les Normes de l'Enseignement Chrétien dans la
littérature patristique des trois premiers siècles.
Gembloux & Paris.
- Farmer, William R.*
1984 Galatians and the Second-century Development
of the Regula fidei. Second Century 4, 143–170.
- Flesseman–van Leer, E.*
1954 Tradition and Scripture in the Early Church. Assen.
- Hägglund, Bengt*
1958 Die Bedeutung der “regula fidei” als Grundlage
theologischer Aussagen. Studia Theologica 12, 1–44.
Lund.

Iustitia 4

- Kelly, John N. D.*
1986 Early Christian Creeds. Third edition. Fourth impression. Essex.
- Koskenniemi, Heikki*
1989 Apostoliset isät. Suomentanut (ja johdannolla ja selityksillä varustanut) Heikki Koskenniemi. STKSJ 163. Jyväskylä.
- Kramer, Werner*
1963 Christos Kyrios Gottessohn. Zürich & Stuttgart.
- Neufeld, Vernon H.*
1963 The Earliest Christian Confessions. N. T. Tools and Studies. Leiden.
- Osborn, Eric F.*
1989 Reason and the rule of faith in the second century AD. – The Making of orthodoxy: essays in honour of Henry Chadwick. Ed. Rowan Williams. Cambridge. 40–61.
- Outler, Albert C.*
1984 Origen and the Regulae Fidei. (1939. Church History, 8. 212–221.) Reprint Second Century 4, 133–141.
- Schoedel, William R.*
1985 Ignatius of Antioch. A Commentary on the Letters of Ignatius of Antioch. Hermeneia. Philadelphia PA.
- Story, Cullen I. K.*
1970 The Nature of Truth in “The Gospel of Truth” and in the writings of Justin Martyr. A study of the pattern of orthodoxy in the middle of the second Christian century. Supplements to Novum Testamentum XXV. Leiden.